

افسانه آینه بیگی، سرگروه تاریخ
منطقه تبادلکان در خراسان رضوی

بازدید از يك موزه مردم‌شناسی

حمام مهدی قلی بیگ

اشاره

در دنیای امروز موزه‌ها نقش مهمی در حفظ و ماندگاری سرمایه‌های فرهنگی جامعه بشری برعهده دارند. این‌ها مراکزی هستند که از يك سو فرصت مناسبی برای بیننده فراهم می‌کنند تا به بازیابی و شناخت هویت تاریخی خود بپردازد و از سوی دیگری می‌توان از آن‌ها به عنوان مرکزی برای جلب گردشگران و توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی و ... بهره برد.

در این راستا برآن شدم تا یکی از جلسات درس تاریخ را در یکی از این مراکز، یعنی در يك موزه، برگزار نمایم. بنابراین پس از هماهنگی‌های لازم با مدیریت موزه مردم‌شناسی و مدیریت دبیرستان، همراه گروهی از دانش‌آموزان پایه دهم انسانی دبیرستان مصلی نژاد، از جاده قدیم قوچان راهی دیدار از موزه مردم‌شناسی مشهد که «حمام مهدی قلی بیگ» نام دارد، شدیم. در ادامه شرح مختصر این بازدید آورده می‌شود:

کلیدواژه‌ها: حمام مهدی قلی بیگ، موزه مردم‌شناسی، میراث فرهنگی

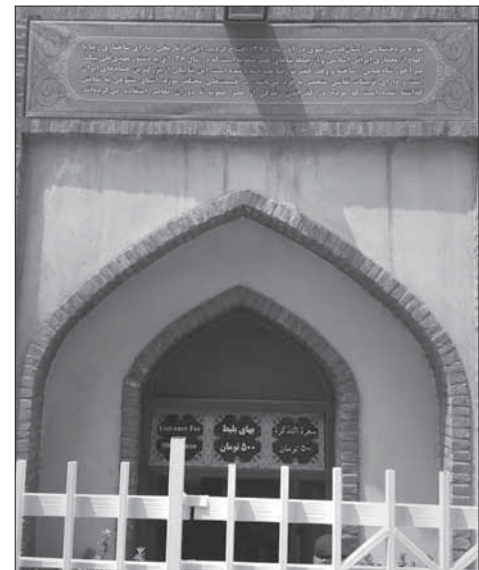
تأسیس موزه مردم‌شناسی آستان قدس رضوی این حمام که یکی از بزرگ‌ترین حمام‌های کشور است، در معرض دید بازدیدکنندگان و علاقه‌مندان به تاریخ و معماری ایران قرار گرفت.

حمام قدیمی مهدی قلی بیگ در ضلع بیرونی سردر غربی صحن جامع حرم مطهر امام رضا (ع) در «خیابان اندرزگو» (در راسته بازار بزرگ و نزدیک مسجد هفتاد و دو تن) واقع شده است.

ساخت این بنا حدود چهارصد سال قبل، یعنی در سال ۱۰۲۷ ه. ق به دستور مهدی قلی بیگ جانی قربانی، میرآخور شاه عباس صفوی (رئیس اصطبل سلطنتی) به قصد وقف ساخته شد. متأسفانه نامی از معمار این بنا باقی نمانده است، اما به

روند سریع جهانی شدن فرهنگ و گریزناپذیری از تأثیر آن از يك سو، و از سوی دیگر پیشینه کهن تاریخ و فرهنگ ایران زمین، لزوم توجه و نگهداری و سامان‌بخشی آثار و گنجینه‌های ملی این مرز و بوم را بیش از پیش طلب می‌کند. یکی از مراکزی که در این راستا مورد توجه کارشناسان میراث فرهنگی واقع شده بنای تاریخی «حمام مهدی قلی بیگ» در مشهد است که به موزه مردم‌شناسی تبدیل شده است.

این بنا در اردیبهشت ۱۳۵۶ پس از بازسازی و مرمت بخش‌های مختلف آن توسط کارشناسان و معماران سنتی، به شکل کنونی درآمد و به عنوان اثری ملی به ثبت رسید تا اینکه در آذرماه ۱۳۸۵، با

سربینه (رختکن)، میاندر (هشتی ارتباطی بین دو فضای گرمخانه و سربینه) خزینه، تون (گلخن یا آتش خانه) و چال حوض (استخر آب سرد) است. ورودی آن از طریق يك پله و با انحنایی ملایم به هشتی کوچک وصل می شود که پس از عبور از پنج پله، با گردش به سمت راست به سربینه یا رختکن (زیباترین بخش حمام) می رسد.

در فضای سربینه هشت ستون سنگی - با قوس های پنج او هفت شاخ بزی که مشهورترین قوس ایرانی است و از سبک معماری اصفهان الهام گرفته است - پوشش گنبدی سقف را استوار نگه داشته است. با تعبیه گل جام هایی (نورگیر) در گنبد، روشنایی سربینه و سایر بخش ها تأمین

دلیل همزمانی ساخت صحن سقاخانه (که معمار آن شیخ بهایی بوده) و این حمام، می توان گفت معماری این بنا نیز احتمالاً با وی بوده است.

این بنا که به علت همجواری با مقبره امیر غیاث الدین ملک شاه به نام «حمام شاه»، و به دلیل همجواری با حرم مطهر رضوی به «حمام رضوی» شهرت یافته است تا حدود سال ۱۳۶۷ ه.ش دایر بود اما با ورود آب لوله کشی به شهر و بستن حمام های خزینه دار (به دلیل سرایت انواع بیماری های پوستی و واگیردار) این بنا نیز به تدریج به صورت متروکه درآمد.

مساحت این حمام حدود نهصد و شصت متر مربع و شامل فضاهایی چون سردر، هشتی ورودی،

چون افراد از طبقات و اصناف گوناگون به حمام آمد و شد می‌داشته‌اند، در این غرفه می‌توان، بخشی از فرهنگ پوشش مردمان آن عصر را نیز مشاهده کرد. برای نمونه، نوع پوشش درویش و اشراف و لباس‌های محلی نواحی مختلف خراسان، نظیر کلاه‌های مختلف زنانه و مردانه، انواع کفش، جوراب و چارق...

در گذشته مردم بخشی از اوقات فراغت خود را در حمام‌های عمومی، با صحبت پیرامون موضوعات مختلف (گفت‌وگو برای انجام معامله یا سرگرفتن عروسی و...) و نوشیدن چای و انواع شربت‌های خنک و گوارا سپری می‌کردند.

در روزگار قدیم حمام‌های عمومی معمولاً از دو بخش مردانه و زنانه با ساختمان‌ها و ورودی‌های مجزا تشکیل می‌شد و یا اینکه از یک حمام به صورت نیمه وقت استفاده می‌کردند؛ یعنی حمام نیمی از روز زنانه و نیم دیگر مردانه بود (به‌طور معمول هنگام سپیده دمان، مردان و در طول روز زنان از حمام استفاده می‌کردند).

در حمام مهدی قلی بیگ نیز، هرگاه در اصلی هشتی باز بود حمام مردانه و زمانی که در هشتی بسته و در پهلوئی باز بوده، نشان دهنده زنانه بودن حمام بوده است.

در حمام‌های قدیمی، افراد زیادی با سمت‌های مختلف در آن مشغول به کار بودند: اوستای (استاد) حمامی، دلاک، سلمانی، حجام، صابون زن، لنگ بیار، جامه‌دار، تون‌تاب یا گلخن‌تاب (مسئول سوخت و گرم کردن حمام)، شربت‌دار، قهوه‌چی و...

گرمابه‌دار معمولاً جایگاه ویژه‌ای داشت که در آن جایگاه، ضمن محاسبه هزینه خدمات، لوازم مورد نیاز مراجعان را تأمین می‌کرد.

بین سربینه و گرمخانه هشتی قرار دارد. در میانه هشتی، حوض کوچکی جای گرفته که افراد پس از بیرون آمدن از گرمخانه، پای خود را درون آب سرد آن می‌گذاشتند (شاید این کار را برای هماهنگ شدن دمای بدن با هوای سرد بیرون یا جلوگیری از سرماخوردگی انجام می‌دادند).

گرمخانه محل اصلی شست‌وشو بود و در حال حاضر از آن برای نمایش لوازم قدیمی مانند: انواع قلیان، انواع سماورهای زیبا و قدیمی (سماور

می‌شود. در سقف سربینه از تزئینات زیبایی استفاده شده که شامل نقاشی‌ها و کاشی‌های ریزرنگی است. تزئینات باقی مانده سربینه شامل سیزده لایه است که قدیمی‌ترین آن مربوط به دوره صفوی و جدیدترین آن مربوط به دوره پهلوی است.

نقاشی‌های دیدنی و سرگرم‌کننده سربینه گویای داستان‌های خیالی و افسانه‌ای است که هر بیننده‌ای را محو تماشای خود می‌کند. طرح‌هایی از افسانه‌های عامیانه و داستان‌های گیسابانو، لیلی و مجنون، بهرام گور و گل‌اندام، عوج‌بن عنق (از کتاب عجایب المخلوقات قزوینی، انسانی غول‌پیکر که حدود سه هزار و پانصد سال پیش می‌زیسته است) و صور فلکی و قهرمانان داستان‌های شاهنامه و...

بخشی دیگر از سقف با نقاشی‌هایی زینت یافته که به اواخر دوره قاجاریه و ابتدای دوره پهلوی مربوط می‌شود و نشان‌دهنده ورود تدریجی مدرنیته و ابزار و وسایل دنیای صنعتی نظیر گرامافون، دوچرخه، اتومبیل و... به ایران است.

در سربینه چهار غرفه (نشستگاه) به چشم می‌خورد که محل استراحت و تعویض لباس بوده و افراد پس از تعویض لباس خود آن را به جامه‌دار تحویل می‌دادند. بزرگ‌ترین غرفه مخصوص اشراف و بزرگان بوده و دیگران از سه غرفه دیگر استفاده می‌کرده‌اند. غرفه‌ها به ترتیب زیر در احداث موزه مورد استفاده قرار گرفته‌اند:

۱. غرفه شاه‌نشین: مکان نمایش وسایلی است که اشراف هنگام آمدن به حمام با خود می‌آوردند.

۲. غرفه لوازم آرایش: به نمایش وسایل و ابزاری اختصاص دارد که در گذشته برای زینت و آرایش به کار می‌رفته است. ابزاری چون: اتوی مو، قاب آینه، جعبه آینه، جعبه لوازم آرایش، سرمه‌دان، عطردان و انواع شانه‌ها...

۳. غرفه منسوجات: شامل قالیچه‌ها، حصیرها، لنگ‌ها، جانمازی و بقچه‌های سوزن‌دوزی شده ترمه که در گذشته‌های دورتر کاربردهای متفاوتی داشته است.

۴. غرفه پوشاک و لباس: پوشش طبقات مختلف در آن دیده می‌شود.

واژه‌ای روسی به معنی «خودجوش» است) و اسباب و لوازم نوشیدن چای استفاده می‌شود. بیشترین سماورها ساخت روسیه تزاری است که در دوره قاجار، جزو اشیای لوکس و با ارزش وارداتی به ایران محسوب می‌شده است. بزرگ‌ترین سماوری که در این مکان جای گرفته، صد و پنجاه سانتی‌متر بلندی دارد و ساخت آن به سال ۱۸۳۰ م برمی‌گردد.

خزینۀ آب گرم در بخش غربی گرمخانه و در سطحی بالاتراز کف گرمخانه قرار دارد. در کف خزینه، سه سینی بزرگ مسی (برای انتقال سریع حرارت) به نام «تیان» نصب شده که سبب تسریع در گرم شدن آب خزینه می‌شده است. گرمخانه نیز شامل سه غرفه است که در حال حاضر اشیای گوناگونی در آن چیده شده است؛ به این شرح:

۱. غرفه وسایل حمام: در این غرفه وسایل مرتبط به حمام چیده شده است. اشیائی مانند: سینی‌های بزرگ مسی، لگن و لگنچه، روشویه دان، سنگ‌پا، لیف، کیسه، صابون و ...

۲. غرفه حنابندان: از آنجا که حنابندان از سنت‌های زیبای حمام‌های قدیمی بوده، غرفه‌ای برای ابزار به کار برده شده در آن مراسم در نظر گرفته شده است مانند: لگنچه‌ها، زیرپایی مخصوص حنابندان، حنابند انگشت، سدر، روناس، حنا، کتیرو و ...

۳. غرفه روشنایی‌ها: این غرفه به وسایل روشنایی گذشته اختصاص دارد و در آن اشیایی چون پیه‌سوز، شمعدان‌ها، چهلچراغ‌ها و چراغ‌های تک‌فتیله‌ای قرار دارد.

نکته جالب این است که در گرمخانه برای افراد مبتلا به بیماری‌های مسری نیز اتاقی مجزا، برای استحمام، در نظر گرفته بوده‌اند تا بیماری آنان به دیگران سرایت نکند.

در آخرین قسمت خزینه، با پایین رفتن از پله‌ها به فضای تون (گلخن یا آتشدان) می‌رسیم که محل برافروختن آتش و منبع تأمین انرژی گرمایی حمام (که معمولاً از خار و خاشاک و فضولات حیوانی تأمین می‌شده) بوده است. شخصی به نام گلخن تاب (تون‌تاب) مسئول گلخن بوده و سوخت آن را فراهم می‌کرده و بر آن نظارت داشته که کاری با شرایط سخت و محیطی نامناسب بوده است.

گرما و دود حاصل از سوخت درون تون، از طریق ائشعاباتی به نام «گره‌رو» به زیر کف حمام منتقل می‌شده است به همین دلیل کف و دیواره‌ها و فضای داخلی حمام همیشه گرم و مطبوع بوده است.

حوض یا استخر آب سرد (این تنها حمام قدیمی است که استخر بزرگی از آب سرد در آن قرار دارد) که افراد پس از استحمام، برای رفع خستگی و تفریح در آن شنا می‌کردند. در حال حاضر،

از فضای کناره استخر برای نمایش آثاری از عکس‌های قدیمی حرم مطهر، روستاهای اطراف مشهد، نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای و برخی اشیای قدیمی استفاده می‌شود. برای نمونه تابلوهایی از داستان‌های شاهنامه مانند داستان گذشتن سیاوش از آتش و مبارزه سهراب با گردآفرین و ...

از نکات مهم معماری این حمام، (در کل معماری گذشته) می‌توان به دیوارهای قطور و عایق‌گونه آن اشاره کرد که باعث می‌شد در سوز و سرمای زمستان و یا هُرم گرمای تابستان، داخل حمام همیشه از هوای متعادل و مطبوع برخوردار باشد.

از دیگر نکات قابل توجه این بنا نسبت به بسیاری از حمام‌های قدیمی، که تنگ و تاریک بودند و اسباب وحشت می‌شدند، وجود نورگیرهایی است در بخش‌های مختلف سقف حمام، که فضای داخل آن را به مراتب بزرگ‌تر، روشن‌تر و زیباتر می‌نمایاند. از دیگر ویژگی‌های برجسته این بنا، پایین بودن سطح حمام از سطح خیابان است که به دلایل زیر به این شکل ساخته شده بود:

۱. آب به آسانی از قنات وارد حمام می‌شد.
۲. به هنگام زمستان، سوز و سرما به داخل آن نفوذ نمی‌کرد.
۳. به دلیل پایین بودن سطح حمام و انحنای ورودی آن از خیابان امکان دید داخل حمام، برای رهگذران و عابران وجود نداشته است.

در طول دیدار نه چندان طولانی ما از این موزه زیبا، می‌شد شور و اشتیاق و حس کنجکاوی را در چهره تک‌تک دانش‌آموزان دید. چرا که آنان لحظاتی هر چند کوتاه، با نگاهی جست‌وجوگر و دقیق، با ریزه‌کاری‌های معماری و هنرگذشتگان و فراز و فرود و شرایط زندگی آن‌ها، آشنا شدند و با حسی سرشار از تحسین و احترام نسبت به گذشتگان و سنت‌های زیبای آنان و سؤالات بسیار این مکان زیبا را ترک گفتند.

عمق دریافتی که با دیداری هر چند کوتاه از این گونه مکان‌ها به دانش‌آموز منتقل می‌شود، شاید در هیچ کلاس درسی چنین سهل به دست نیاید. اما امیدوارم با فراهم نمودن امکانات، روزی بخشی از کلاس‌های درسمان (به‌ویژه درس تاریخ) را بتوان در موزه‌ها برگزار کرد.

در پایان امیدواریم در ساخت بناهای امروزی همچون گذشته به نکات ظریف و هوشمندانه معماری کهن این سرزمین توجه شود تا هم از فراموشی شیوه‌های معماری غنی ایرانی جلوگیری شود و هم موجب شود در ساختمان‌های امروزی نیز چون دیروز، درکنار آسایش، آرامش ساکنانش هم فراهم آید.